2.
A korreferáló elemek és viszonyok retorikai-stilisztikai megvilágítása

BENCZE LÓRÁNT

Általános megközelítés

Ha a retorikát úgy határozzuk meg, hogy az a hatékony nyilvános beszéd tudománya, akkor a szövegben a hatékonyság és a nyilvános élőszóbeli előadás határozza meg elsődlegesen és folyamatosan a korreferáló viszonyokat, a korreferáló elemek előfordulását (occurrence), sorrendjét (sequence), gyakoriságát (frequency) és eloszlását (distribution).

a/ Amint az köztudomású, az élőbeszéd műfaja többek között olyan korlátozást jelent, hogy — akár a megértés, akár az elmélyülés kedvéért — a kommunikáció későbbi eseménypontjain nem lehet „visszalapozni", hosszabb-rövidebb szövegrészeket újraolvasni. Arra sincs lehetőség, hogy a hallgató megpihenjen, elmerengjen, és egy-egy szövegrészen el-elgondolkodjék, hiszen akkor elmulasztja az (élő)beszéd soron következő részét, nem figyel rá, és a figyelemkihagyás miatt a későbbieket sem érti meg teljesen. Ezért a szövegbeli utalásoknak általában, de a korreferencialitásnak is rendkívül biztosnak, világosnak, könnyen követhetőnek kell lennie még az elliptikus szerkezetekben is.

A nyilvánosság következménye, hogy általában nem állíthatjuk meg a beszélőt, nem tehetünk föl neki kérdéseket, mint a hétköznapi beszélgetésekben, tehát a hatékony nyilvános beszéd szövegének vagy olyannak kell lennie, hogy ne lehessen kérdezni, vagy pedig olyannak, amelyik kérdéseket vet föl a hallgatóban, de azokat a beszélő rögtön meg is válaszolja. Ennek a szorító hálónak részei a korreferáló elemek és viszonyok. Ez a hálórend nem engedi meg a legkisebb „eltévelyedést" sem a hálón kívülre, nem enged kicsusszanni egyetlen gondolathalacskát sem idegen vizekre.

b/ A hatékonyság a szövegnek olyan követelménye, amely a megértésen túl a meggyőzést állítja középpontba. A meggyőzés mint elsődleges követelmény sajátos, úgynevezett retorikai szövegalkotást igényel. A szöveget minden ízében meghatározza, köztük — ahogy már említettem (előfordulás, gyakoriság, sorrend, eloszlás) — a korreferáló elemeknek és viszonyoknak az adott szövegre jellemző alapértékeit. A meggyőzés mintegy az adott gondolat beleverése a hallgatóságba. A meggyőzés eszközei (a szupraszegmentális és nyelven kívüli elemeken túl) a különféle alakzatok és veretes szóképek (figurák és trópusok)

erőteljes alkalmazása. A korreferáló elem- és viszonybeazonosítási bizonyossági skála egyik végén helyezkedik el a nyelvi elem változatlan ismétlése (*a fent nevezett Kis Péter így tett, majd a fent nevezett Kis Péter úgy tett*, általánosítva: *az ... az*), amely csekély szellemi erőfeszítést követel, de amelyik a nyelvi jel ismételt felbukkanásával mintegy rögzül a hallgatóban, a másik végén a szóképek (*szeme kökény,* általánosítva: *ez* ***az***), amelyek szintén könnyen azonosíthatók a szónoki beszédben. Alkalmazásuk azonban feszültséget kelt, érzelmeket kavar, és mint ilyenek hagynak maradandó változást a hallgatóban. A kettő között pedig az alakzatok helyezkednek el (*mostan kedvem kerekedik, elmém azon elmélkedik,* általánosítva: *ez ... ez*), amelyekben valójában a szerkezet ismétlődik, az elemek pedig hasonló jelentésűre és azonos vagy hasonló grammatikai tulajdonságúra cserélődnek. Összességében tehát a hasonló jelentés és az azonos/hasonló szerkezet együttesen sulykolva alakítja a hallgatót.

c/ Köztudomású az is, hogy a magyar írók évszázadokon át az antik szónoklatokon iskolázódtak. Amikor tehát írtak, akár verset, akár prózát, ezeket a mintákat követték. Ezért a magyar szépirodalom meglehetősen retorikus, és talán emiatt — nem pedig a nyelvtípus különbözősége okán — fordítható nehezen európai nyelvekre. Hogy a hatékony élőbeszéd mintái szerint írtak, ezt még megerősítette az az ősi, máig ható vonulat is, hogy a magyar szépirodalom az írás elterjedésével is megtartotta erőteljesen élőszóbeli jellegzetességét. Sauvageot a két világháború közötti időben megdöbbent azon, hogy magyar költők verseiket nyilvánosan szavalják, és tömegek hallgatják őket, mint valaha a sámánokat vagy igriceket. Ezért tartom nevetségesnek, hogy felrótták a *Kis magyar retorika* szerzőinek (Szabó G. Zoltán—Szörényi László, Tankönyvkiadó, Budapest, 1998), hogy példáikat magyar versekből veszik. Teljesen jogos volt a szerzők eljárása. A magyar vers és próza nyelve általában retorikus nyelv, de néha még a novella (például Kosztolányi *Utcapad* «vö. A remekmű gyökerei. Magyar Nyelv. (1986/3) 269–75») és a vers felépítése is a szónoki beszéd felépítését követi (Petőfi *Akasszátok föl a királyokat!*).

Mintaszöveg

Petőfi Sándor: Akasszátok föl a királyokat!

Lamberg szivében kés, Latour nyakán
Kötél, s utánok több is jön talán,
Hatalmas kezdesz lenni végre, nép!
Ez mind igen jó, mind valóban szép,
De még ezzel nem tettetek sokat —
Akasszátok föl a királyokat!

Kaszálhatd a fűt világvégéig,
Holnap kinő az, ma lenyesik.
Tördelheted le a fa lombjait,
Idő jártával újra kivirít;
Tövestül kell kitépni azokat —
Akasszátok föl a királyokat!

Vagy nem tanultad még meg, oh világ,
Gyülölni méltóképpen a királyt?
Oh, hogyha szétönthetném köztetek
Azt a szilaj veszett gyülöletet,
Mitől keblem, mint a tenger, dagad! —
Akasszátok föl a királyokat!

Szivöknek minden porcikája rossz,
Már anyja méhéből gazságot hoz,
Vétek, gyalázat teljes élete,
Szemétől a levegő fekete,
S megromlik a föld, melyben elrohad —
Akasszátok föl a királyokat!

Ezerfelé bús harcmező a hon,
Arat rajt a halál irtóztatón,
Itt egy falu, amott egy város ég,
Százezerek jajától zúg a lég;
S halál, rablás mind a király miatt —
Akasszátok föl a királyokat!

Hiába ömlik, hősök, véretek,
Ha a koronát el nem töritek.
Fejét a szörny ismét fölemeli,
S akkor megint elől kell kezdeni.
Hiába lenne ennyi áldozat? —
Akasszátok föl a királyokat!

Mindenkinek barátság, kegyelem,
Csak a királyoknak nem, sohasem!
Lantom s kardom kezembül eldobom,
A hóhérságot majd én folytatom,
Ha kívülem rá ember nem akad —
Akasszátok föl a királyokat!
(Debrecen, 1848. december)

Elemzés

Már Horváth János (Petőfi Sándor, Pallas: Budapest, 1922) alaposan és meggyőzően elemezte Petőfi verseit mint szerepjátszásokat (i. m. 27-től, 54, 62 stb.) – felhíva a figyelmet a bennük lévő „conventionális szónokiasságra" (i. m. 40). Az *Akasszátok föl a királyokat!* című versében Petőfi demagóg szónokot játszik, és ezért ezt a költeményét a benne lévő „művészi mímelés", „a „szónoki furfang", a „példálózás", a „szerfölött ügyes számító demagógia", „a szívreható kép" (*Ezerfelé bús harcmező a hon ...*) miatt Horváth János „mesterileg demagóg szónoki műnek" nevezte. Horváth János utal arra is (i. m.515), hogy a vers három hiperbolikus toposza Shelley egy-egy művéből való, egy pedig Byrontól. A vers egyes toposzai más 1848-as királyellenes versekben is fölbukkannak, esetleg más szövegkörnyezetben: „Szeretet … hah, ezt a szép virágot / Tövestül kitéptétek ti rég" , „... gyümölcse / Már túlérve, rothadásba' van", „Bármit mond, az szemtelen hizelgés" , „Föllázítsam a kerek világot, / Föllázítsam-e ellenetek, / Hogy a dühnek Sámson-erejével …", „Nincsen többé szeretett király!" /=refrén!/, (A királyokhoz, 1848. március 27–30); „Egyetlen hű emberem!" /mondja a király a hóhérnak/ (A király és a hóhér, 1848. április). *A királyokhoz* című vers is népszónoklat, csakhogy ebben a költő aposztrofával él, azaz látszólag a királyoknak beszél, de valójában a tömeghez szól (vö. 9,2,38).

Az ostoba és korlátolt marxista irodalomtörténet — ezt ma már nem dicsőség kimondani, pusztán a tényállást rögzítem — félreértette Horváth János művészi szerepjátszás-elméletét (Pándi Pál: Petőfi. Szépirodalmi, Budapest, 1982, 9–10). Illyés Gyula a maga szokásos módján ravaszul megkerüli a nyílt állásfoglalást, ki nem mondaná, hogy Petőfi népszónokot játszik, de mindvégig következetesen erről ír: „Van benne párbeszéd, okfejtés, pontos helyzetismertetés, dicséret, buzdítás …" (Illyés Gyula: Petőfi. Szépirodalmi: Budapest, 1971, 556–558).

A továbbiakban az egyszerűség kedvérét a retorikai-stilisztikai elemzésnél elsősorban Quintilianusra (M. Fabi *Quintiliani Institutionis Oratoriae Libri Duodecim*. Recogn. M. Winterbottom. Clarendon: Oxford, 1970), a korreferáló viszonyok elemzésnél pedig az *Officina Textologica* 2. kötetére (*Korreferáló elemek – korreferenciarelációk.* Szerk. Petőfi S. János, Kossuth Egyetemi Kiadó: Debrecen, 1998) támaszkodom.

A versben, amely tehát valójában miniatűr szónoklat, és amely a klasszikus retorikának szinte minden fontos elemét, mintha valamiféle tanszónoklat volna, magában foglalja, a korreferencia teljes egészében a (művészien utánzott) demagóg megnyilatkozást szolgálja.

Az e l s ő v e r s s z a k a bevezetés (exordium). A jó bevezetés ügyesen előkészíti a hallgatóságot (Quintilianus 4,1,5), amely előkészítés a beszéd elején különösképpen szükséges, és akkor valósul meg,

1. ha a hallgatóság figyelmét fölkeltettük (attentum fecerimus, uo.). Az emberek általában arra figyelnek, ami új, rendkívül jelentős, szörnyű (4,1,33; 10,1,48–49) és konkrét (4,1,52). Az első versszak első két hiányos mondata, párhuzamos grammatikai szerkesztése (*Lamberg szivében kés, Latour nyakán Kötél*) kétszeresen is kielégíti a jó bevezetés e feltételeit. Az elliptikus szerkesztés olyan zaklatottá teszi ezt a kezdést, mint amikor a váratlan hírt futva, lélekszakadva, felindulva közli a szónok. Ezt a zaklatottságot erősíti a versformában a enjambement is (*nyakán / kötél*).

A figyelemfelkeltés legravaszabb eszköze az inszinuáció (4,1,44). Adamik Tamás az *insinuatio* szót mint retorikai szakkifejezést következetesen így fordítja: *közvetett megközelítés*. A két mondat lehetséges kiegészítése: *Lamberg szívében* **már** ott van a *kés, Latour nyakán* **már** ott van a *kötél.* A *már* időhatározószó gyakori inszinuációs eszköz volt már az ókorban is. A hallgatóban azt a félelmet kelti, hogy elmulasztott valamilyen létfontosságú információt, és ezért még inkább figyel (vö. Heinrich Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik.* 2te Aufl. Hueber: München 1973. § 272).

A figyelemfelkeltés másik nélkülözhetetlen eszköze, ha a hallgatót közelről érinti az előadott ügy, ha úgy érzi, hogy „a te ügyedről van szó" (tua res agitur, Lausberg i. m.§ 271 γ). E célt is szolgálja majd a negyedik tagolt teljes mondat és a negyedik tagolatlan mondat, illetve megszólítás (*Hatalmas kezdesz lenni végre, nép!* — lásd még alább).

A figyelemfelkeltés eszköze a képes megfogalmazás is (4,1,70). Itt az első két mondatban négy metonímia, illetve szinekdoché is van:

– az erőszakos halál (*szívében kés, nyakán kötél*),
– a zsarnokság egy-egy megtestesítője L*amberg* császári biztos, Magyarország katonai parancsnoka, ideiglenes nádor, akit Budán gyilkolt meg a fellázadt tömeg, *Latour* osztrák hadügyminiszter, akit pedig Bécsben gyilkoltak meg. Utólagosan a demagógiát illetően jelképes értékű, hogy megkülönböztetés nélkül egymás mellé került Latour, az aljasan magyarellenes katonapolitikus, és Lamberg, a Móron született, elmagyarosodott és a hadügy magyarosításán fáradozó katonapolitikus, aki lehetséges közvetítő, és valóban megfontolható feltételekkel érkezik Pestre, ahol Kolossy megöli.

A képes megfogalmazáshoz köthető a figyelemfelkeltésnek az a módja, hogy felkorbácsoljuk az érzelmeket a hallgatóságban, reményt, félelmet keltünk benne, figyelmeztetjük, kérjük, sőt akár a kérkedésnek is hangot adunk (cuius animus spe metu admonitione precibus, vanitate denique, si id profuturum credemus, agitandus est, 4,1,33). Ezt versünkben a népszónok leginkább azzal éri el, hogy a különféle nyelvtani alakokkal (határozószó, ige) kifejezett

elbizonytalanító modalitással játszik: *talán, kezdesz, – végre, – igen, valóban, De még ... nem.* A hallgatóság dicséretébe (lásd alább **2.**) ékelt, expressis verbis kifejezett türelmetlenséggel (*végre*), elliptikusan érzékeltetett türelmetlenséggel (bár *ez mind igen szép,* bár ez mind *valóban jó*) és bizonytalansággal (*talán, kezdesz,* bár - bár, *de még ... nem*) előkészíti a refrénben kimondott témát, célját, illetve a hallgatóság teendőjét: *Akasszátok föl a királyokat!* A klasszikus retorikában ez volt a *dubitatio,* a megjátszott bizonytalanság (9,2,19: … cum simulamus … nam et dubitasse nos fingimus, vö. Lausberg § 776);

2. ha a hallgatóság jódindulatát megnyertük (benivolum fecerimus, uo.), azaz elhúzzuk az orra előtt a mézesmadzagot (*captatio benevolentiae*). A hallgatóság megnyerésének egyik klasszikus módja a hallgatóság dicsérete. Ez akkor a leghatékonyabb, ha a dicséretet a mi ügyünk hasznosságához kötjük (si laudem eius ad utilitatem causae nostrae coniunxerimus, 4,1,16). Többszörösen is megdicséri a hallgatóságot a „népszónok": *hatalmas* vagy, amit tettél, *mind igen jó, mind valóban szép,* ennek betetőzése lesz a királyok fölakasztása –

3. ha fogékonnyá, tanulékonnyá tettük a hallgatót/bírót az ügy és a mi álláspontunk iránt (docilem fecerimus, 4,1,6), azaz megérti, sőt gyorsan megérti, miről is lesz szó. A bevezetés erénye is, és a sikeres tanulékonnyá tevés erénye a rövidség és a világosság (si breviter et dilucide summam rei de qua cognoscere debeat indicarimus, 4,1,34). Azaz nem kertelünk, hanem azonnal és röviden az elején kimondjuk témánkat, mint Homérosz és Vergilius is munkáik elején (4,1,34–35), mint itt is, nem halogatva az entimémákat (lásd még alább) lezáró következmény kimondását (a refrénben az első versszakban): *Akasszátok föl a királyokat!* (8,2,22–23). A bevezetésnek ez az utolsó mondata átvezetés is a narratiohoz.

A *s utánuk több is jön talán* harmadik mondat is már előkészíti a versszak végén a refrénben világosan kimondott témát — a logikai következményt — és a szónok célját: *Akasszátok föl a királyokat!*

A jó bevezetés egyes tulajdonságaira (figyelemfelkeltés, jóindulat megnyerése) később is szüksége lehet a szónoknak Erre szolgál itt a refrén, amelyhez hasonló jelenség szónoki beszédben is előfordulhat, és amely a témát ismétli meg — itt meglehetősen türelmetlenül agitálva.

A bevezetésből egyértelmű, hogy — az igen korán, már Arisztotelész által megkülönböztetett beszédműfajok közül (*Rétorika* 1358a) — első benyomásunk szerint a népgyűlésen elmondott vádbeszéddel állunk szemben. A későbbiekben elsorolja a vádakat, a királyok bűneit, és a hallgatóságot (kritész) teszi meg bírónak (dikasztész, vö. Lausberg i. m. §§ 140–141). A népszónok maga a vádló, akinek az igazságtalanságot bizonyítania kellene. Ami a királyok megölését mint jövőbeni cselekedetet és magát a beszéd fölépítését illeti, ez a beszéd valójában nem vádbeszéd, hanem tanácskozó beszéd, hiszen a hallgatóságnak döntenie kell. A felsorolt tények (bűnök) biztosak (factum), és mindezeket a királyok

követték el (auctores, vö. 7,1,7–8), amit persze, mint már Horváth János megállapította, nem bizonyít népszónokunk, ahogy azt a népszónokok nem is szokták bizonyítani (i. m. 466 stb.).

Ellipszis és entüméma

Paradoxon, hogy az egyik legerősebb korreferencia az ellipszis, és annak sajátos válfaja az entüméma. Az entüméma, mint tudjuk, alakilag olyan szillogizmus, amelyből hiányzik az egyik vagy mindkét premissza, tartalmilag pedig általánosan elfogadott, a hallgatóságnak magától értetődő előzményekre támaszkodik (vö. Quintilianus 5,10,1). Az ellipszis lehet kötelező nyelvtani ellipszis az adott nyelvben, de lehet művészi, esztétikai, tömörítő szerepű is (vö. Adamik Tamás jegyzeteivel in: Arisztotelész: Rétorika. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Adamik Tamás. Gondolat, Budapest, 1982. – Kerkovits Andrea: Ellipsis. In: Approaches to Hungarian. I. Data and Description. Ed. by István Kenesei. JATE: Szeged, 167–186. — Balázs János: A szöveg. Gondolat: Budapest, 1985, 130–135). A hiány összetartja a szöveget, a „teljesség" lazítja, amint ezt az alábbi szövegkiegészítés is bizonyítja. A vers tele van ellipszisekkel és entümémákkal. Az első versszak a következőképpen egészíthető ki:

Lamberg szívében már kés van, amelyet ti, a nép döftetek bele, és ezzel megöltétek a zsarnokság egyik fontos megtestesítőjét. *Latour nyakán* már ott a *kötél*, amelyet ti, a nép tettetek a nyakára, és ezzel ti, a nép kivégeztétek a zsarnokság egy másik fontos megtestesítőjét, *s utánuk több is jön talán,* vagyis hozzájuk hasonló képviselői a zsarnokságnak, akiket szintén ti, a nép fogtok elpusztítani, de csak akkor, ha ti, a nép megteszitek, amit mondok nektek, és ezért, vagyis Lambert és Latour meggyilkolásáért *Hatalmas kezdesz lenni végre, nép!,* azaz nem voltál hatalmas, és még most sem vagy az, csak akkor leszel az, ha megteszed, amire biztatlak, *Ez*, bár *mind,* vagyis Lamberg és Latour meggyilkolása, *igen jó,* bár mind *valóban szép, De* még a dicséret két felsorolt transzcendentáliájához, amelyek a magyar köznyelvben csak dicséretek (jó, szép), hiányzik a harmadik, az igaz, hogy teljes legyen mindaz, amit tettetek, éppen ezért *még ezzel,* vagyis Lamberg és Latour meggyilkolásával, a jó és a szép megvalósításával, *nem tettetek sokat* – hanem éppen azért, hogy elérjétek a teljességet, magát a zsarnokot is gyilkoljátok meg, tehát *Akasszátok föl a királyokat!*

Az első versszakban több entüméma is van elrejtve, és ezért többféleképpen is kiegészíthető szillogizmussá (vö. 5, 14, 24–25): 1. premissza: Aki a zsarnokság megtestesítőit megöli, az hatalmasabb, mint ők. 2. premissza: Ti már két megtestesítőjét megöltétek. Konklúzió: Tehát hatalmasak kezdetek lenni. – 1. Aki a zsarnokot megöli jót és szépet tesz. 2. Ti zsarnokokat öltetek meg. K.: Tehát ti jót és szépet tettetek. – 1. A zsarnokság egy-két megtestesítőjének elpusztítása csak csökkenti a zsarnokságot, 2. de csak a zsarnok elpusztítása

szünteti meg a zsarnokságot. K.: Tehát öljétek meg magát a zsarnokot! – 1. A zsarnokot meg kell ölni, hogy megszüntessük a zsarnokságot. 2. A zsarnok a király. K.:Tehát akasszátok föl a királyokat! – 1. A társadalom világát is át kell járnia a transzcendentáliáknak. 2. A zsarnokság két megtestesítőjének elpusztításával elértétek kettőt, a szépet és a jót. K.: Tehát öljétek meg a zsarnokot is, hogy eljussatok az igazsághoz, és így a teljességhez! – 1. A zsarnok alatt nincs igazság. 2. Az igazságra el kell jutnotok. K.: Tehát el pusztítsátok el a zsarnokot! — és így tovább.

A második és a harmadik versszak kitérés (digressio, egressio). A kitérés általában a narratio része, de előfordulhat a beszéd bármelyik részében (Sed hae sunt plures, ut dixi, quae per totam causam varios habent excursus .. 4,3,12), a bevezetőben (4,3,17), az érvelésben és a befejezésben is (Lausberg i. m. § 340); és lehet — mint esetünkben is — átvezető szerepű, bár általában a narratio végén (… et ab re digressio, in qua cum fuerit delectatio, tum reditus ad rem aptus et concinens esse debebit, 9,1,28, … Plerisque moris est, prolato rerum ordine, protinus utique in aliquem laetum ac plausibilem locum quam maxime possint favorabiliter excurrere). A kitérés nincs a rövidség erénye ellen, hiszen alkalmas az érzelmek hangolására (4,2,104), és még egy kicsivel hosszabb is lehet, ha előkészít valamit az ügy állásához és ajánlatos a végső bizonyításhoz), de ilyenkor is gyorsan vissza kell térni oda, ahonnan — Kosztolányi szavaival fordítva Quintilianust — elbitangoltunk (Potest autem paulo longius exire qui praeparat aliquid ante quaestionem et qui finitae probationi velut commendationem adicit: at qui ex media erumpit, cito ad id redire debet unde devertit. 4,3,17). A kitérés általában emberek vagy helységek dicsérete, országok leírása, megtörtént események vagy fabulák elmondása (… ut laus hominum locorumque, ut descriptio regionum, expositio quarundam rerum gestarum vel etiam fabulosarum. 4,3,12). Mindenképpen olyan, amely a mi ügyünket szolgálja (4,2,14). Minden, ami nem közvetlenül az ügy része, kitérés (4,3,14–17), többek között a túlzások, érzelmek felkeltése, méltatlankodás, hasonlóságok, mindaz, amivel a hallgatóságot felüdítjük, intjük, kérjük, tetszését elnyerjük (4,3,15–16).

A második és a harmadik versszak mint (aránylag hosszú) kitérés, megfelel a kitérés felsorolt szempontjainak. A második versszak a hallgatóság mindennapi életéből vett, közérthető, gyorsan érthető analógiákkal készíti elő a „bizonyítást", amely majd részben elmarad. Az analógiák hatékonyságát növelik a gondolatpárhuzamok és az anaforák (lásd még alább). A klasszikus retorikában kétféle érvelést különböztettek meg, az indukciót és a raciocinációt (Nam idem omnem argumentationem dividit in duas partes, inductionem et ratiocinationem …5,11,2). Az indukció hasonlóságokból, hasonló példákból való következtetés. A hasonlóság tehát nyelvi-stilisztikai hasonlat alakjában nemcsak a beszéd

díszítésére szolgál, hanem érvelésül is (5,11,5). A második versszakban analogikus metaforák szolgálják az indukciós érvelést. Quintilianus ezt inkább parabolikus hasonlóságnak könyvelte volna el (vö. 5,11,23–25 és 5,11,34). Ez a versszak is fölfogható olyan entümémának, amelyből „mint szillogizmusból" hiányzik: A fű, a fák lombja, ha letépjük, újra és újra kihajt. Ha ki akarjuk irtani, tövestül kell kitépni őket. A királyok olyanok, mint a fű, a lomb, a tövestől való kiirtásnak felel meg, hogy tehát *Akasszátok föl a királyokat!* Az entümséma ugyanakkor tartalmilag a — feltételezhetően kert- és földműveléshez is még értő — hallgatóság által általánosan elfogadott tapasztalatból indul ki: kaszálás, metszés egyrészt — kigyomlálás, kivágás másrészt. Az igék egyes szám második személyű alakja valójában általános alany, és itt nyilván a hallgatóságra vonatkozik amiatt is, hogy az első versszakban elkezdett tegeződés folytatódik. A többes szám harmadik személyű általános alany is nyilván a tömegre vonatkozik (*lenyesik, kivirít*), de nem olyan szorosan, mint a megszólítások. A kétszeresen elliptikus korreferencia a magyar igeragozásban a személyes névmás kötelező ellipszise (*te*) és a már megszólított *nép* hiánya. Az egyes szám szemben áll az első versszak többes számával ([ti] *tettetek*). A korreferencia „ritmusa" a versben: te (*nép*), ti (*tettetek*), ti (refrén), te (*kaszálhatd* stb.) te (*tördelheted*), ti (refrén), te (*világ*), ti (*köztetek*), ti (refrén), ti (refrén), ti (refrén), ti (*hősök*), ti (*töritek*), ti/nektek (*elől kell kezdeni),* ti [közületek] (*kívülem rá ember*). A korreferenciális főnevek, illetve proformák: *nép, világ, hősök, ember*. A nép extenziója egyre tágabb, ő a világ, az ember, s eközben értéke is nő, ő a hős. Minden versszakban van egy-egy főnévi proforma, ahol szorosan a nép szerepel (1., 3., 6., 7.). Ezek nemcsak egymásra utalnak, előre és hátra, hanem az egyes és többes szám második személyű igei személyragokkal, illetve a kötelezően hiányzó névmásokkal is korreferálnak, mégpedig állandó jelenlétük miatt könnyen azonosíthatóan. Retorikai, illetve stilisztikai szempontból az első három megszólítás, a *világ* a *nép* metonímiája, a *hősök* és *ember* a nép szinekdochéi, illetve antonomasziák.

A harmadik versszak is a kitérés tipikus része, az érzelmek felkorbácsolása, méltatlankodás szónoki kérdésben és patetikus, túlzó jelzőkkel, megszólítással, hasonlattal és inverzióval díszített felkiáltásban (4,3,16, lásd még alább a befejezés kérdéseit). A *szilaj, veszett* nyomatékosító, díszítő jelzős (epitheton ornans) szerkezet nemcsak egy klisé (*veszett gyűlölet*) újraalkotása (lásd még alább), hanem a magyarban sajátosan ikonikus korreferencia. A jelző mindig megelőzi a jelzett szót, a jelző nem veszi fel a jelzett szó toldalékait. A közvetlen mellette/utána állás (időben a beszélt szövegben, térben az írott szövegben) a jele annak a nyelvtani korreferenciának, hogy a jelző a jelzett szóra vonatkozik. (Kivéve az úgynevezett értelmező jelzőt, amit éppen mert a jelzett szó után áll, a jelzett szóval azonosan toldalékolunk, tehát ez a megoldás is — oppozícióban az előzővel — ikonikus!)

Az inverzió (a harmadik versszak első két sora és 3–5. sora) csak akkor inverzió a hallgatónak/olvasónak, ha kiutal más, ismert szövegekre, vagyis a szokásos szórendre, azaz korreferál vele. A 3–5. sor inverziója itt egyúttal a vers egyetlen hasonlata, amelynek csak patetikus, nagy érzelmet kifejező szerepe van, és egyik szónoki felkiáltása is (l. alább). A tengerhasonlat szinte minden kultúrában a nagyság egyik kifejező toposza, s mint ilyen utal kifelé a kultúrára.

A klasszikus retorikában a bevezetést követi a szóban forgó ügy meggyőző, hihető, valószerű világos, rövid, a mi nézőpontunk szerinti előadása (Narratio est rei factae aut ut factae utilis ad persuadendum expositio, … lucidam … verisimilem … perspicuam … probabilem … credibilem … brevis … 4, 2, 31–62). Ha a hallgatóság nem érti, nem emlékszik rá, vagy nem hiszi elbeszélésünket, hiába fáradozunk a továbbiakban (4,2,35). Ebben népszónokunk a klasszikus retorika szabályai szerint, nyelvileg alaposan „feldíszített" szövegben részletezi, miért kell a királyokat fölakasztani (4. verszszak). Az alapkiindulás az a szónoki túlzás, hiperbolikus szinekdoché, hogy a király már akkor is bűnös, amikor még meg sem született, és még akkor is bűnözik, amikor már meghalt. Ráadásul ezt a szinekdochét, mint másokat is, közben még meg is magyarázza, illetve összefoglalja: *Vétek, gyalázat teljes élete.*

A romlottság teljességére utal még a túlzó köznyelvi szerkezet, klisé: *minden porcikája.* A szinekdoché kiindulása is összefoglalása a szinekdochénak (*Szivöknek minden porcikája* rossz), amelyben s *szív* általános elterjedt európai szinekdochéja az egész embernek, illetve érzelmi életének, sőt moráljának. Az, hogy kétszer is összefoglalja a szinekdochét, egyfajta művészi pleonazmusnak is fölfogható, vagyis még ebben a rövid szövegben is képes a bőbeszédűség látszatát kelteni. A „rossz" szinonimáiban is bővelkedik a rövid szövegrész: *rossz, gazságot, vétek, gyalázat, fekete, megromlik, elrohad.* A szinonimák a szónoki beszédben az egyik leggyakoribb korreferáló elemek, saját viszonyhálót alkotnak. A magyarban a sok szinonima nem feltétlenül hoz magával homályosságot. A magyar irodalom és iskoláztatás megtanított minket arra, hogy könnyen azonosítsuk a szinonimikus viszonyokat. Nem így más nyelvekben, például az angolban, ahol az ilyesfajta használatuk a plain style alapelv ellen hat. A bőbeszédűség lehet erény is a narratioban, például ha a hatékony kifejezést szolgálja, ha megvilágít és fokoz, ha szerfelett megindítja a hallgatóságot (… ad inlustrandum id quod exponitur, et ad amplificandum …, Nam et commoratio una in re permultum movet … 9,1,27). Ez egyértelműen megtörténik a 4. verszszak gondolatpárhuzamaiban, hiperboláiban, metaforáiban és metonímiáiban.

A narratiot, mint a beszéd minden részét, a tárgyalt ügy természetének megfelelően kell hangulatossá tenni a megfelelő stíluselemek kiválasztásával (… narrationem, ut si ullam partem orationis, omni qua potest gratia et venere exornandam puto. Sed plurimum refert quae sit natura eius rei quam

exponimus. 4,2,116). Ennek tökéletesen megfelelnek itt a negyedik versszak fentebb már elemzett hiperbolikus szóképei és alakzatai, amelyek „minden porcikájukban" az előző versszak „szilaj veszett gyűlöletének" a „szétöntését" szolgálják, pontosan úgy, ahogy azt Quintilianus előírta, vagyis a szörnyűséget ellenszenvesnek kell beállítani, és haragot kell kelteni a hallgatóságban (… atrocia invidiose … dicere, 4,2,120, … iudicem … etiam movere … etiam in probationibus faciliorem sim anumum eius habiturus occupatum vel ira vel miseratione … 4,2,112).

A narratioban a rövidséget a szónok elérheti az összefoglaló jellegű percursioval, benne főként kötőszó nélküli (aszündeton) mondatokkal, halmozással elsorolja mondandóját (vö. Lausberg i. m. § 299), mint itt is: *Szivöknek minden porcikája rossz,* [és] *már anyja méhéből gazságot hoz,* [és] *Vétek,* [és] *gyalázat teljes élete,* [és] *Szemétől a levegő fekete, S megromlik a föld …* A népszónok „annyira belejön" az aszindetonos szerkesztésbe, hogy a következő verszszakban, az érvelésben is ez szalad tovább, olyannyira, hogy ott is csak az utolsó elemet csatolja *S* kötőszóval az előzőkhöz: E*zerfelé bús harcmező a hon,* [és] *Arat rajt a halál irtóztatón,* [és] *Itt egy falu,* [és] *amott egy város ég,* [és] *Százezerek jajától zúg a lég; S halál, rablás mind a király miatt –*

A n e g y e d i k v e r s s z a k ban a narratio eleje, folytatva a 2–3. versszakbani digressiot, illetve indulatkeltést, a személy gyalázásából indul ki (… a persona … si aliena infamandam statim, 4,2,129): *Szivöknek minden porcikája rossz ….*

A narratio itt a királyok jellemzésével, „életrajzával" elővételez valamennyit az érvelésből. Előkészíti az érvelést azzal, hogy már itt hihetően meggyőz, személyről, cselekedeteiről, miért kell őket megölni (Narratio est rei factae aut ut factae utilis persuadendum expositio, vel, … oratio docens auditorem quid controversia sit. 4,2,31. Omnia denique quae probatione tractaturi sumus, personam causam locum tempus instrumentum occasionem, narratione delibabimus. 4,2,55, preaparationes 4,2,57). Más kérdés, hogy a demagóg szónok itt eleve a királyok létezését állítja be kártékonynak.

A negyedik versszak első sorának első szavában (*szivöknek*) a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel visszautal az előző versszak refrénében a *királyokat*ra, illetve királyokra. Ha csak a *királyok* különböző nyelvtani és stilisztikai kategóriájú (névszó, igerag, metafora stb.) korreferenciáit nézzük, akkor a következőt találjuk:

1. versszak: *<u>több</u> is jön<u>∅</u>* – előreutal a *királyokat*ra, de csak utólagosan értékeli így a hallgató/olvasó,
   akasszát<u>ok</u> <u>királyokat</u>
2. versszak: *kaszálhat<u>d fűt</u>* –
   kinő<u>∅</u> <u>az</u>

lenyesik ∅[azt]
tördelheted fa – a *fű-fa* analogikus metaforaként utal a királyokra,
tövestül azokat
akasszátok királyokat

3. versszak: *királyt*
gyűlöletet ∅ [a királyok ellen]
akasszátok királyokat

4. versszak: *szivöknek ...porcikája*
anyja ... hoz ∅
élete
szemétől
elrohad ∅
akasszátok királyokat

5. versszak: *király*
akasszátok királyokat

6. versszak: *koronát töritek* ∅ – metonímia
fejét a szörny felemeli – metafora
akasszátok királyokat

7. versszak: *királyoknak*
akasszátok királyokat

Azt látjuk, hogy a királyokra vonatkozó utalások (proformák, forikus elemek) gyakorisága is meglehetősen szabályos, kisebb-nagyobb mértékű hullámzást mutat. Ez a hullámzás kötődik a szónoki beszéd részeihez, illetve azok természetéhez:

–	1. vsz.	exordium:	kevesebb
+	2. vsz.	digressio, példázat:	több, de metaforikusan
–	3. vsz.	gyűlöletkeltés:	kevesebb
+	4. vsz.	narratio:	a legtöbb
–	5. vsz.	argumentatio:	kevesebb
+	6. vsz.	refutatio:	kicsit több
–	7. vsz.	peroratio:	kicsit kevesebb

Nyilvánvaló, hogy a korreferencia a felsoroltakon belül egyes részek között különböző erősségű. Például a második versszakban eleinte lazább a *királyok* és a *fű-fa* között, erősebb a *fű-fa* és annak proformái között (*az,[őt], [ő,az],azokat*), de ezen belül is még erősebb mondjuk a *fű* és proformái közt (*az, ,[őt]*), illetve a vonatkozó igeragok közt:

Kaszálhatd a fűt –

kinő∅ *az*
lenyesik ∅[azt]

A szónok fölhevültségét van hivatva kifejezni az egyes és a többes szám második személy váltogatása a megszólítottaknál (*kezdesz, tettetek, haszálhatod, tördelheted, tanultad, köztetek* stb.) és a királyok bemutatásánál. A refrénben a király mindig többes számban áll, de a többi sorban nem mindig, hanem egyes számra cserélve szinekdochéként: *a király, (szivök), anyja, élete, szemétől, elrohad, a király miatt, a korona, a szörny, (királyoknak)*. A szinekdoché ezen esetekben mindig az összes királyra utal, mintegy generikus terminussá válik.

A magyar nyelvben kötelező nyelvtani korreferencia van a határozott névelővel kifejezett határozott tárgy és a tárgyas ragozás között (*Akasszátok föl a királyokat! – Kaszálhatd a fűt* ...stb.)

A klasszikus retorikában a narratio hihetőségét alapozza meg az egyszerű, világos, köznyelven megfogalmazott, tehát könnyen érthető szöveg (4, 2, 57–58 … illa callidissima simplicitatis imitatio … verbis … vulgaribus et cotidianis et arte occulta …, Lausberg § 325). A könnyen és gyorsan érthetőség általában a hatékony nyilvános beszéd sajátja. Erre szolgálnak itt is a könnyen, gyorsan érthető, „elcsépelt" klisék, toposzok (részletesen lásd még alább).

Az ötödik versszak az érvelés (argumentatio, probatio, confirmatio), amely stilisztikailag szinekdoché, illetve felsorolás (szörnyűségeké), amelyet ismét expressis verbis összefoglal, mégpedig halmozással (*halál, rablás mind*), és amely logikailag teljes szillogizmust sugalló csúsztatás: Ez meg ez a szörnyűség történt (1–5. sor), minden szörnyűségnek a király az oka, tehát szüntessük meg az okot (azaz *Akasszátok föl a királyokat!*). Nincs bizonyítva sehol, hogy a felsorolt szörnyűségeknek valóban a király volna az oka, hanem egyszerűen kijelenti. Ez a demagógia egyik leggyakoribb eszköze. Rendkívül gyakori, általánosan el van terjedve manapság a médiában, és emiatt is érdemes vele foglalkozni.

A túlzások elsődleges eszköze a számokkal való túlzás és fokozás (*ezerfelé, százezrek*), a túlzó szóválasztás (*bús, irtóztatón, jaj, zúg*). A túlzások végigvonulnak az egész versen: *hatalmas, világvégéig, szilaj, veszett, mint tenger dagad,* az egész negyedik versszak, *szörny, mindenkinek, a hóhérságot majd én* stb. Hogy mitől túlzás az adott nyelvi kifejezőeszköz, mitől nem, az a szövegösszefüggés és történeti, társadalmi, kulturális tényezők együttes függvénye. A 20. század végén a Magyar Köztársaságban, a világon a legtöbb államban a köztársasági államforma miatt, minden kétséget kizáróan nem olyan túlzó és radikális ez a vers, valamint túlzó kliséi, toposzai, mint volt megírása idején a magyar archiregnumban. Ugyanakkor a halálbüntetés eltörlése miatt sokkal radikálisabb, túlzóbb az *Akasszátok föl …, A hóhérságot majd én folytatom* stb. kijelentések, mint annak idején, amikor a halálbüntetés természetes

velejárója volt a társadalmi, kulturális viszonyoknak. Ez is egyfajta, olyan, a versből kifelé történő utalás, illetve társadalmi, történeti és kulturális korreferencia, amelyikre mindig tekintettel kell lenni szövegek vizsgálatánál, mégpedig annál inkább, minél távolabb esik tőlünk időben, földrajzi távolságban, kultúrában az olvasott/hallgatott/elemzett szöveg.

Az *arat rajt a halál* a középkori európai és magyar kultúrában gyökerező kép (vö. a halál ábrázolása kaszával), máig használatos toposz, éppen ezért könnyen érthető, de szintén túlzó klisé. A hallgatóság által ismert nyelvi klisé mind a hatékony beszédben, mind pedig ma már a médiában a könnyen és gyorsan érthetőség leggyakoribb eszköze. Hogy mitől klisé a klisé, az történetileg, társadalmilag, kulturálisan van meghatározva. A versben rengeteg egyéb, klisének tekinthető nyelvi elem van: *szivében kés, nyakán kötél, igen jó, valóban szép, kaszálhatd a fűt, idő jártával, tövestül kitépni,, veszett gyűlölet, keblem mint tenger dagad, nem tanultad még meg, veszett gyülölet, minden porcikája, vétek, gyalázat, ezerfelé, itt ... ott ..., ömlik véretek, hiába lenne ennyi áldozat, nem, sohasem, lantom s kardom eldobom, ha kívülem rá ember nem akad.* A klisék önmagukban nyilván színtelenné teszik a szöveget. A művészet abban rejlik, hogyan rakja egymás mellé a kliséket a beszélő/író (*Lantom s kardom kezembül eldobom, / A hóhérságot majd én folytatom, / Ha kívülem rá ember nem akad*), vagy hogyan változtat rajtuk (+ *szilaj, veszett gyűlölet, arat +rajt a halál +irtóztatón* stb.), és ezzel sajátos korreferenciát idéz elő a hallgatóban/olvasóban, hiszen a változtatott alak mindig felidézi a szokványosabb alakot, és sajátos feszültséget teremt az eltérés rögzítése. Ez is egyfajta korreferencia, (és a korreferencia szempontjából ráadásul) elliptikus is, hiszen az eredeti klisé nem hangzik el, nincs leírva.

Mind a bevezetés (exordium), mind a retorikai elbeszélés (narratio) az érvelés előkészítései, és a jó beszédben az érvelés mintegy szerves folytatása az előbbieknek (5. Pr. 4: Nam neque prohoemii neque narrationis est alius usus quam ut huic iudicem praeparent … 4,2,79: … quid inter probationem et narrationem interest nisi quod narratio est probationis continua propositio, rursus probatio narrationi congruens confirmatio. Lausberg § 348). Az ötödik versszak ennek megfelelően itt a negyedikhez hasonló felépítésű is, hiszen itt is több olyan szinekdochét (*Itt egy falu, amott egy város – Arat rajt a halál, százezrek jajától zúg a lég*) találunk, amelyet az elején és a végén is összefoglal (*bús harcmező a hon – halál, rablás*). A szinekdoché maga is a korreferencia sajátos fajtájának tekinthető. Ugyanakkor a szinekdoché a korreferencia szempontjából olyan ellipszis, amelyet kiegészít magában az olvasó/hallgató, és amely korreferencia kulturálisan van meghatározva. Petőfinél egyébként is (és Aranynál is) gyakori, hogy — mint itt is több esetben — a szinekdochét, ha rész–egész cseréjéről van szó, meg is magyarázzák, összefoglalják, mintha valamiféle stilisztikai magyarázatot fűznének a szinekdochéhoz. Ezzel a benne

lévő elliptikus korreferenciát feloldják, kiegészítik a hiányt. Ez a technika megfelel az élő beszéd lélektanának, amelyre már utaltam, nehogy a hallgató letapadjon a szinekdoché értelmezésénél, és ne figyeljen a továbbiakra. Ugyanakkor megfelel az ősi, gondolatpárhuzamokkal teli versmondásnak is (vö. a Kalevalával), amelyben — éppen a szóbeli közlés megjegyezhetősége miatt — fontosak a különféle ismétlések között az ilyesfajta összefoglaló gondolatpárhuzamok. A klasszikus retorikában inkább az expolitio egyik fajtájának felel meg, amikor is ugyanazt mondjuk el más szavakkal (eandem rem dicendo). Ennek a szerepe is fokozás (Lausberg §§ 831–838). A versben, különösen a 4. és 5. versszakban ezzel ellentétben, de nem különválasztva, az expolitio másik fajtáját is megtaláljuk, amikor is a gondolatot egészítjük ki sorjában (de eadem re dicendo, Lausberg § 842): *szivök* ilyen, meg olyan,...*méhéből* gonoszságot hoz ...gonosz teljes *élete* ... *szemétől* tekintete is bajt okoz ...[tőle] *megromlik a föld.*

Hogy a hallgatóság megértse a szónoklatot, nemcsak azt kell tudnia, ki volt Lamberg, Latour, hanem egyéb történeti és szocio-kulturális utalásokat is ismernie kell, mint például a szemmel való rontás máig élő babonája, hogy míg az ártatlan sírjából gyönyörű virág nő ki, tehát még a sírja is „környezetbarát", addig a gonosznak még a sírja is környezetszennyező. Ezek szintén sajátos, a szövegből kifelé irányuló korreferenciák.

Retorikai szempontból a *halál, rablás mind a király miatt* a factum összefoglalása: Mit tettek a királyok (Quid fecerit … 3,6,5. Lausberg § 104.). A demagóg szónoknak az ügy mindig — leegyszerűsítetten — világos, és gyorsan megvan az elnevezése is (7,3,4–7. Res est manifesta, … definitio vagy körülírás). A *halás, rablás* szinekdochékkal van körülírva az egész ötödik versszakban, ahogy az a klasszikus szónokok szokása (vö. 7,3,16: latiore varioque tractatu, ut omnes oratores plerumque fecerunt). A demagóg szónok, mint láttuk, nem habozik a — rendszerint túlzó — szinonimák megválasztásában. A quantitas itt (*ezerfelé,* százezrek) a bűn nagyságával erősíti a kért büntetést (vö. 3,6,51). A többrendbéli gyilkosságért és többrendbéli rablásért a büntetés nyilván a halál: *Akasszátok föl a királyokat!* A népszónok mint valami szemtanú a bíróságon tesz tanúságot a királyok gaztetteiről, és ez a legerősebb bizonyíték általában (5,7,3: In actionibus primum generaliter pro testibus atque in testis dici solet. Est hic communis locus, cum pars altera nullam firmiorem probationem esse contendit quan quae sit hominum scientia nixa …). A demagógia az egészben az, hogy a vádlottnak, mint a koncepciós perekben általában, nincs lehetősége a védekezésre. Az égő falvak, városok, a százezrek jaja felfogható a halál és rablás biztos jeleinek, bizonyítékoknak (5,9,3–9: Omnis igitur probatio artificialis constat aut signis aut argumentis aut exemplis … [signa] … quae necessaria … Signum vocatur … per quod alia res intellegitur, ut per sanguinem caedes).

Az ókori retorikák szerint az érvelésben rendkívül fontos a *loci* tantétel (5,10,20–23). Ennek alapján a negyedik versszak megfelel a személyből való érvelésnek (loci a persona), az ötödik versszak pedig a tényekből való érvelésnek (loci a re). A személyből való érvelések közül a negyedik versszak a származására (5,10,24), jellemére (animi natura 5,10,27) és létezésének következményeire és állapotára (5,10,28) utal. Az ötödik versszakban a tényekből való érvelés, mint ahogy az egész vers/beszéd is, az amplificatio különböző fajtáiként jelenik meg. Nem mindegy, hogy a nyelvben rendelkezésre álló szinonimasorból miket választ ki a szónok (8,4,1: Prima est igitur amplificandi vel minuendi species in ipso rei nomine …). Mint fentebb láttuk, az egész versben, de különösen az negyedik és ötödik versszakban a hiperbolikus kifejezések vannak túlsúlyban, sőt halmozva vannak (8,4,36: congeries). A hallgató/olvasó az adott kifejezés stílusértékét minden esetben úgy állapítja meg, hogy elhelyezi az adott kifejezést a saját szinonimasorában. Ez a művelet is egyfajta korreferenciát feltételez és eredményez, azaz korreferenciát a szinonimasor tagjai, illetve az őket megkülönböztető konnotációs és egyéb jegyek között.

A negyedik versszak azzal, hogy a királyok életét érzékletesen és nagy pátosszal lefesti, a *loci communes* érvelést valósítja meg, azaz az ötödik versszak tettei következnek a negyedik versszak tetteiből (Lausberg §§ 407–409), hiszen akinek ilyen az élete, az ilyeneket szokott elkövetni.

A negyedik és ötödik versszakban a királyok elmúlt életét és múltbéli tetteit jelen igeidővel ecseteli (praesens historicum, translatio temporum 9,2,41). Ez különösen a narratioban szokásos, és a hihetőséget, a valószerűséget emeli ki, hiszen a jelen igeidővel mintegy a hallgatóság szeme előtt játszódik le mindaz, amit elmesélünk a múltból (9,2,43–44: non enim narrari res sed agi videtur). Kézenfekvő, nyilvánvaló lesz, amit elbeszélünk, nagyobb lesz a megjelenítő ereje, és az érzelmekre is erőteljesebben hatunk (4,2,123–124: Multum confert adiecta veris credibilis rerum imago, quae velut in rem praesentem perducere audientis videtur, … Nihil his neque credibilius fingi neque vehementius exprobrari neque manifestius ostendi potest. Lausberg §§ 315, 322, 334, 523, 812, 814). Az egész vers jórészt a jelen igeidőt használja, kivéve a harmadik versszak szónoki kérdését (*Vagy nem tanultad még meg, …*), és kivéve néhány jelen időt, amely valójában jövő (*Fejét a szörny ismét fölemeli, s akkor megint elől kell kezdeni — A hóhérságot majd én folytatom …*). A praesens historicum is felfogható sajátos korreferenciának, amelyben a szövegbeli jelen referenciája múltbeli esemény. A praesens historicum itt együtt jár a részletek érzékletes bemutatásával, főként a negyedik és ötödik versszakban. Ez a dolgok kézenfekvő, szemléletes, valószerű megjelenítése, az evidentia (részletesen lásd Lausberg §§ 810–814, 814/2.).

A hatodik-hetedik versszak már a befejezés (peroratio) részei, és tartalmilag is szimmetrikus megfelelői a bevezetésnek (proemi-

um/exordium, 1-2. versszak) két szempontból is, az ügy és az érzelmek szempontjából (Eius duplex ratio est, posita aut in rebus aut in adfectibus. 6,1,1). A bevezetésben először találkozunk az üggyel, a befejezésben utoljára. Amit a bevezetésben mérsékelt érzelmi töltettel adtunk elő, a befejezésben, ha jól előkészítettük a beszéd folyamán, szabadjára engedhetjük az érzelmeinket (4,1,27–29; 6,1,51: … adfectus .. in prohoemio atque in epilogo sedem habere …). A befejezésben röviden összefoglaljuk, emlékezetbe idézzük a mondottakat, felsoroljuk, egységes egészben láttatjuk az ügyet (… et memoriam iudicis reficit et totam simul causam ponit ante oculos …6,1,1). Vigyázni kell a felsorolásban, hogy ne egyszerűen csak elismételjük a mondottakat, hanem változatosan, szóképekbe és alakzatokba foglalva rekapituláljuk, nehogy egy újabb beszéd legyen (… quasi altera fiet oratio. Quae autem enumeranda videntur, cum pondere aliquo dicenda sunt et aptis excitanda sententiis et figuris utique varianda … 6,1,2). Népszónokunk tökéletesen megfelel ennek az elvárásnak. A *Hiába ömlik, hősök, véretek* első sor kijelentő állító mondat, amely összefoglalja és visszautal a korábban felsorolt szörnyűségekre, párhuzamos szerkesztésű az utolsó sorral, szintén összefoglaló és visszautaló költői kérdéssel, a *hiába* (retorikai) anaforikus ismétlésével — *Hiába lenne ennyi áldozat?* A retorikai anafora sajátos fajtája, illetve sajátos korreferencia, amikor a szinonima ismétlődik meg az egység elején (9,3,45), mint például a második versszakban: *Kaszálhatd — Tördelheted, Holnap — Idő jártával.* Itt a hatodik versszakban azonban van még egy harmadikféle anafora is. Az anaforikus elem első előfordulása ellipszis:

[Akkor] *Fejét a szörny ismét fölemeli,*
S akkor elöl kell kezdeni [a harcot].

Az anaforát itt khiasztikus szerkezet követi:

[∅UTALÓSZÓ]	TÁRGY	ALANY	HATÁROZÓ(SZÓ)	ÁLLÍTMÁNY
UTALÓSZÓ	HATÁROZÓ(SZÓ)	ÁLLÍTMÁNY	ALANY	[∅TÁRGY]

A többszörös khiazmus és párhuzam az elemek sajátos korreferenciáját idézi elő. Az előbbi többnyire gondolati, jelentésbeli ellentétet is hordoz, az utóbbi hasonlóságot.

A *korona* metonímia párhuzamban áll a *szörny* metaforával. A „szónoklat" folyamán a *nép*ből *hős* lesz, a *királyok*ból pedig *szörny.* A népre és a királyokra vonatkozó (fentebb részben már említett) korreferenciának, illetve a proformák sorrendjének tehát ellentétes irányú jelentésrendje, túlzóan eufemisztikus, illetve túlzóan kakofemisztikus stilisztikai irányulása van: *nép* → *hős* ➔🡐 *király* → *szörny.* Mindeközben az ötödik versszakban felsorolt, értelmetlen szörnyűségek *áldozat*tá magasztosulnak. A *Hiába ömlik, hősök, véretek* amellett, hogy szintén az ötödik versszak felsorolására utal vissza, és azt foglalja össze,

azonosítja a szenvedőket, a megölteket és a kiraboltakat a hősökké magasztosított hallgatókkal. Egyrészt egy nyelvtani egység, egy mondat korreferenciális a több nyelvtani egységgel, több mondattal, másrészt egy viszonylag hosszabb felsorolás egy viszonylag rövidebb kijelentéssel. Ez utóbbi (*ömlik véretek*) maga is metonimikus képe a halálnak. A korreferencialitás lehet tehát egyik irányban összpontosító, a másik irányban szétágazó. Mint már fentebb láttuk, a *nép* mint *hősök* retorikai-stilisztikai szempontból szinekdoché, antonomaszia, a *király* mint *korona* metonímia, antonomaszia, a *szörny* metafora, körülírás.

A hatodik versszak annyiban is az elsőre (bevezetésre) utal vissza, hogy ismét felkelti a bizonytalanság érzetét, hogy újra kell kezdeni mindent. A *kezd* ige az elején a népre vonatkozott, itt a végén a cselekvésre. A mondat azonban, amelyben a *kezd* ige szerepel, az elején és a végén is a cselekvésre utal. Tehát a *kezd* ige változtatott nyelvtani alakú visszatérése (*kezdesz – kezdeni*) nyelvtanában nem korreferál, de jelentésbeli korreferenciát illetően azonos, és a *kezd* igét tartalmazó két mondat referenciája is más, míg logikailag mint egy-egy entüméma részei szintén összekapcsolhatók, és ellentétesen egészíthetők ki: Mivel a zsarnokság két képviselőjét már megölted, *Hatalmas kezdesz lenni végre, nép!,* de nem ölted meg magát a zsarnokot, és ezért hiába volt minden, *megint elől kell kezdeni.* Ez az ellentét egy pillanatra ismét elbizonytalanítja a hallgatóságot, de csak azért, hogy a fenyegetettség érzésétől és félelemből annál inkább és radikálisan továbbmenjen és megerősödjön abban, amire folyton felszólítják, és csak egyet felelhessen a szónoki kérdésre (*Hiába lenne ennyi áldozat?*): *Akasszátok föl a királyokat!* A szónok mesterien játszik az érzelmekkel. Ennek egyik eszköze a modalitás. Általában teljesen és fölényesen magabiztos. Csak néhányszor jut szóhoz a különböző nyelvi eszközökkel kifejezett bizonytalanság:

határozószó – *talán, még, hiába ömlik*
határozószó valójában összetett állítmányként tagjaként – *hiába lenne*
ige – *kezdesz, akad*
ellentétes kötőszó – *de*
választó kötőszó – *vagy*
ható igeképző – *kaszál<u>hat</u>d, tördel<u>he</u>ted*
aszündeton, illetve feltételes kötőszó hiánya – [ha] *ma lenyesik*
feltételes összetett kötőszó, – *hogyha*
feltételes mód (és ható ige) *szétönthet<u>né</u>m*
feltételes kötőszó – *ha a koronát, ha kívülem*

Megfigyelhetjük, hogy a modalitások — kivétel nélkül — a kijelentés igazságának a bizonytalanságát mindig a rákövetkező kijelentések teljes bizonyosságának az előkészítésére használják, tehát egyfajta megtervezett, kontrasztos, retorikai funkciójú bizonytalanságról van szó.

Az érzelmek igen magas fokú felkeltésével csínján kell bánni. Nagy érzelmeket nem lehet hosszú ideig fönntartani a hallgatóságban. A könnyek hamar kiszáradnak (… nihil facilius quam lacrimas inarescere. 6,1,27). Ez a második oka, amiért rövidnek kell lenni a befejezésnek. Az utolsó (7.) versszakra, a befejezésnek is a végére kerül az érzelmeknek még a korábbiaknál is szélsőségesebb felkorbácsolása, elszabadítása (6,1,51–52: At hic, si usquam, totos eloquentiae aperire fontes licet … cum sit maxima pars epilogi amplificatio, verbis atque sententiis uti licet magnificis et ornatis) ellentétekkel (*Mindenkinek ... csak a királyoknak nem — Lantom s kardom ... hóhérság*), halmozásokkal (*barátság, kegyelem — nem, sohasem, Lantom s kardom*), túlzásokkal (*A hóhérságot majd én folytatom ...*) mondatszerkezeti, illetve gondolatpárhuzamokkal, amikor is szövegtanilag a szerkezet marad, az elemek kicserélődnek:

Lantom s kardom kezembül eldobom,
A hóhérságot majd én folytatom,
TÁRGY HATÁROZÓ IGEI ÁLLÍTMÁNY
TÁRGY HATÁROZÓ IGEI ÁLLÍTMÁNY.

A változatosságra itt is ügyel a „szónok". Először halmozott tárgy szerepel, majd csak egyetlen, először helyhatározó, majd időhatározó, először személyes névmás nélkül az állítmány, majd nyomatékosítva a személyes névmással.

A versszak első két sora a következőképpen egészíthető ki, feloldva az ellipszist mindkét sorban:

Mindenkinek mindig, örökre *barátság, kegyelem* legyen az osztályrésze,
Csak a királyoknak nem, sohasem barátság, kegyelem legyen az osztályrésze.
(ÁLLANDÓ) HATÁROZÓ (IDŐ)HATÁROZÓ (HALMOZOTT) ALANY [ÁLLÍTMÁNY]
(ÁLLANDÓ) HATÁROZÓ (IDŐ)HATÁROZÓ (HALMOZOTT) ALANY [ÁLLÍTMÁNY]

Vagyis az első és a második sorban hasonlóan szigorú párhuzamosság érvényesül, mint a harmadik és negyedik sorban, együttesen az első-második, illetve a harmadik-negyedik között pedig a változatosságot biztosító eltérés az igei állítmány hiánya, illetve megléte, és a határozó-határozó, illetve a tárgy-határozó szerkezet különbsége.

A *hóhérság folytat*ása visszautal az első versszakra, a hóhérság kezdetére. Ez egyrészt szembeállítás (nép az első versszakban, a költő itt az utolsó versszakban), másrészt a *hóhérság* összefoglaló általánosítása a kezdeti *szivében kés, nyakán kötél* metonimikus képeknek. A korreferencia itt a már korábban említett Arany-Petőfi technika felmerülése, ugyanis — a vers/szónoklat végéről visszatekintve — a *hóhérság* nem más, mint a *szivében kés, nyakán kötél* szinekdoché összefoglaló kifejezése. A *rá* névmási határozószói határozó a *hóhérságot* tárgyra utal vissza. Tipikus példája annak, hogy a korreferenciális elemek többszörösen is teljesen eltérő nyelvtani kategóriákba tartozhatnak. Ami a sorrendet illeti, először szerepel a főnévi alak, utána a névmási, hasonlóan

korábbi esetekhez: *hóhérságot – rá; Lamberg ... Latour – utánok; szivében kés, nyakán kötél – ez ... ezzel*).

A „szónok" egyes szám első személyben csak a harmadik versszak kitérésében az igei személyraggal és a birtokos személyjellel jelenik meg (*szétönthetném ... keblem*) és itt a végén, de már többszörösen, a személyességgel megfelelve az érzelmek legmagasabb fokának: *Lantom s kardom kezembül eldobom, A hóhérságot majd én folytatom, ha kívülem rá ember nem akad.* Ahogy a „beszéd" elején a *kés* és a *kötél* a gyilkosság és a hóhérság egy-egy szimbóluma, amely szerepet a nép vesz át, úgy és egyúttal ellentétesen a végén a *lant* és a *kard* a költészet és a reguláris katonaság egy-egy szimbóluma, amely szerepet a népszónok vet el. A *mindenkinek barátság, kegyelem, csak egy* csoportnak nem, tipikus demagóg inszinuációs kirekesztés, tipikus forradalmi jelenség, mai szóval szalámitaktika. A hallgató nem gondol arra, hogy a későbbiekben ő is, illetve az ő csoportja is sorra kerül a nyakazásban, illetve bekerül a „mindenki, csak ő nem" kategóriába.

Azt láttuk, hogy viszonylag meglehetősen rövid a narratio és az érvelés, hosszú a bevezetés és a befejezés, vagyis nem sok időt fecsérel az érvelésre a demagóg, annál fontosabb neki mindenkor, nemcsak a bevezetésben és a befejezésben, az érzelmekre való ráhatás, ami egyébként is követelmény (Nam et per totam, ut diximus, causam locus est adfectibus … 6,2,2). Kihasználja azt az emberi tulajdonságot, hogy az érzelmek könnyen elsöprik vagy fölülmúlják az értelmi érvelést, mint ahogy a szerelmest is elvakítják az érzékek, s nem a valós külső szépség szerint ítél (… sicut amantes de forma iudicare non possunt quia sensum oculorum praecipit animus, ita omnem veritatis inquirendae rationem iudex omittit occupatus adfectibus … 6,2,6). Szó sincs itt az ethoszról, azaz az emelkedettebb, finomabb, fenséges érzelmekről (6,2,19), amelyek távol vannak a haragtól, gyűlölettől (6,2,14), hanem csak a páthoszról, amiben az erőteljesebb, markánsabb érzelmek jelennek meg (6,2,8–15), mint a gyűlölet, a félelem, a harag, akár a bevezetésben akár a befejezésben (6,2,20). Felkiáltás (exclamatio) nemcsak a refrén és még két szónoki felkiáltás (*Oh, hogyha ..., ... Csak a királyoknak nem, sohasem!*), hanem a refrének egyik-másik közvetlen előkészítése is, mégha nincs is felkiáltó jellel jelölve: *Tövestül kell kitépni azokat — , S halál, rablás mind a király miatt —*. A felkiáltás a harag, a félelem, a méltatlankodás stb. érzelmének a hathatós kifejezése (9,2,26). A felkiáltáshoz hasonlóan hatnak a szónoki kérdések is (9,2,6–8).

Az érzelmeket, a haragot, a félelmet, a méltatlankodást akkor tudjuk leginkább átvinni a hallgatóra, ha azokat mi is a lehető legnagyobb mértékben magunkévá tesszük, átéljük és kimutatjuk (vö. Quae vero sunt augendis adfectibus accomodatae figurae constant maxime simulatione. Namque et irasci nos et gaudere et timere et admirari et dolere et indignari et optare quaeque sunt

similia his fingimus. 9,2,26). Az érzelmek fickiója, szimulációja végigvonul az egész versen, mégpedig egyre fokozódva, mintha a szónok saját magát hergelné.

A versben is, akárcsak a szónoki beszédben, korreferencia van tehát a bevezetést és a befejezést illetően nemcsak a szimmetrikus szerkesztésben, nemcsak az egyes elemek egymásra utalásában, nemcsak a hasonló szerkezetekben, mint fentebb láttuk, hanem az érzelmekben is. A különbség e téren csak az eltúlzás és az intolerancia növekedésében van (vö. 6,2,23). A vers mint szónoki beszéd tehát követi a klasszikus elrendezésnek (dispositio) azt a fajtáját, amelyben a feszültség fokozatosan növekedik, s amelyet a szerkezetekkel, a tények elrendezésével, ismétlésekkel, halmozásokkal, ellipszisekkel, a szóválasztással (szinonimák, szóképek) valósít meg (vö. Lausberg §§ 443–452).

A pronuntiatio (élő előadás) területére is elkalauzol a vers, hasonlóan mint Shakespeare, akinek műveiben köztudomásúan a szövegbe rejtve vannak rendezői utasítások. A szöveg itt is erőteljesen úgy van megfogalmazva, hogy mind a hangszín, hanglejtés, tempó, szünet, hangerő, hangsúly, mind pedig a gesztusok, mimika, testtartás stb. mintegy kódolva vannak a szövegben, mégpedig meglehetősen egyértelműen és biztonsággal dekódolhatóan. Most csak olyan szövegrészeket sorolok föl, amelyekben a rámutató gesztus nyilvánvaló, amelyek ilyen gesztust kényszerítenek ki a szónokból mintegy automatikusan: *szivében, nyakán, utánuk, több is jön, talán, hatalmas, ez mind ... mind, akasszátok föl ..., kaszálhatd, világvégéig, holnap kinő, ma lenyesik, tördelheted, idő jártával, újra kivirít, tövestül, kitépni, akasszátok föl, hogyha szétönthetném, keblem, akasszátok föl, minden porcikája, anyja méhéből, teljes élete, szemétől, a föld, akasszátok föl, ezerfelé, arat rajt, itt ..., amott .., mind, akaszátok föl, hiába ömlik, töritek, fejét ... ismét fölemeli, elöl kell ..., hiába lenne, akasszátok föl, mindenkinek, csak a, kezembül eldobom, a hóhérságot folytatom, kívülem, rá, ember nem akad, akasszátok föl.*

A korreferenciális jelenségeket az elemzés nyomán több, különböző szempontból feloszthatjuk, osztályozhatjuk: az egyes nyelvi szinteken, illetve a szöveg jelentéstani-stilisztikai dimenziójában:

• pusztán a nyelvtani alakok szerint (határozott tárgy – tárgyas igeragozás: *kaszálhatd a fűt,* praesens historicum stb.)

• a szerkezetek szerint (például a birtokos jelzős szerkezetekben: *szivök<u>nek</u> porcikája*)

• a korreferáló elemek sorrendje szerint (*kezdesz* [te], *nép, tettetek* [ti]*, ... világ ..., hősök* stb.)

• a retorikai, illetve stilisztikai alakzat szerint (például anaforikus ismétlés *Hiába ... Hiába ...Kaszálhatd ... Tördelheted ...*szinekdoché *a király a királyok* helyett, khiazmus, párhuzam, fokozás stb.)

• a korreferáló elemek iránya a szám, illetve a jelentésbeli nagyság szerint (egy/kisebb → több/nagyobb, több/nagyobb → egy/kisebb)
• a pronuntiatiora (előadásmódra) való utalás szerint
• a szövegen belüli utalás (intratextuális) és más szövegre utalás (intertextuális) utalás szerint (belüli például anafora stb., kívüli az inverzió, a klisé, a toposz stb.)
• a szövegen belüli utalás (intratextuális) és a szövegen kívüli utalás (extratextuális) utalás szerint (utóbbi például, hogy ki volt *Lamberg, Latour*)
• kulturális és műfaji meghatározottság szerint (a felkiáltás, a kérdés szónoki beszédben mindig érzelmi kitörés)
• a tartalmi elemek szerint, mégpedig
• logikai elemek szerint (entimémák stb.) és
• érzelmi elemek (metaforák, hiperbolák stb.) szerint
• jelentések (szinonimák, metonímiák, szinekdochék, metaforák stb.) szerint.